

KRZYSZTOF PROKOP

Rekonstrukcja i ocena reżimów nadzwyczajnych w państwie socjalistycznym (na przykładzie powstania węgierskiego 1956 r.)

Reconstruction and Evaluation of Emergency Regime in a Socialist State (Based on the Example of the 1956 Hungarian Uprising)

Abstract

The article examines the mechanisms for introducing, operating, and legitimizing emergency regimes in the realities of a socialist state in the context of the Hungarian uprising of 1956. According to the author, emergency regimes in socialist states were fundamentally political, not legal. They served to maintain the communist party's monopoly and monolithic power, even at the expense of its formally declared legality. The experience of the Hungarian uprising reveals a structural contradiction between the ideology of "socialist legality" and the practice of applying emergency measures. An analysis of the 1956 case allows the author to draw conclusions about the comprehensive nature of such regimes in socialist states, pointing to their exemplary form.

SŁOWA KLUCZOWE: stan nadzwyczajny, reżim nadzwyczajny, powstanie węgierskie 1956 r., konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej z 1949 r., konstytucjonalizm socjalistyczny

KEYWORDS: state of emergency, emergency regime, Hungarian uprising of 1956, constitution of the Hungarian People's Republic of 1949, socialist constitutionalism

KRZYSZTOF PROKOP – doktor habilitowany nauk prawnych, Uniwersytet w Siedlcach, ORCID – 0000-0002-3447-4592, e-mail: krzysztof.prokop@uws.edu.pl

1 | Uwagi wprowadzające

Reżimy nadzwyczajne stanowią istotny element konstrukcji ustrojowej państwa, ujawniający się w sytuacjach szczególnych zagrożeń, których przezwyciężenie możliwe jest jedynie przy odwołaniu się do środków ekstraordynaryjnych. W państwach socjalistycznych ich znaczenie było specyficzne, ponieważ funkcjonowały one w ramach systemu prawnego podporządkowanego nadrzędnej roli partii komunistycznej. Formalnie konstytucje tych państw deklarowały ochronę podstawowych praw i wolności obywatelskich, jednocześnie przewidując możliwość ich daleko idącego ograniczenia w imię ochrony ustroju socjalistycznego oraz „interesów ludu pracującego”.

Rozwiązania konstytucyjne regulujące reżimy nadzwyczajne (a zwłaszcza stany nadzwyczajne) w państwach socjalistycznych cechowały się wysokim stopniem ogólności oraz brakiem precyzyjnych gwarancji proceduralnych. Konstytucje państw bloku wschodniego nie zawierały rozbudowanej regulacji stanów nadzwyczajnych w znaczeniu znanym współczesnym demokracjom, pozostawiając szeroki zakres uznania jednostkom występującym w imieniu państwa. Przyjęty model sprzyjał elastycznemu, a zarazem instrumentalnemu stosowaniu nadzwyczajnych środków prawnych, które w praktyce często wykraczały poza ramy formalnie obowiązującego prawa.

Na tym tle szczególnego znaczenia nabiera powstanie węgierskie z 1956 r., które stało się jednym z najpoważniejszych kryzysów politycznych w historii państw bloku wschodniego. Reakcja władz węgierskich, wspieranych przez Związek Radziecki, obejmowała zastosowanie szerokiego katalogu środków nadzwyczajnych, prowadzących do faktycznego zawieszenia podstawowych praw i wolności oraz do militaryzacji aparatu państwowego. Wydarzenia te unaocznily napięcie pomiędzy konstytucyjnie deklarowaną zasadą władzy ludu pracującego a rzeczywistą praktyką rządzenia w sytuacji zagrożenia monopolu politycznego partii komunistycznej.

Celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja reżimów nadzwyczajnych oraz ich ocena z perspektywy konstytucyjnych założeń państwa socjalistycznego. Analiza ta zmierza do ukazania, w jakim stopniu działania podejmowane przez organy władzy znajdowały oparcie w obowiązujących regulacjach konstytucyjnych, a w jakim stanowiły przejaw pozaprawnych mechanizmów sprawowania władzy. Przyjęto założenie, że reżimy nadzwyczajne w państwach socjalistycznych pełniły przede wszystkim funkcję ochrony ustroju i dominacji politycznej, co prowadziło do trwałego

osłabienia znaczenia konstytucyjnych gwarancji praw jednostki. Weryfikacja tej tezy na przykładzie wydarzeń z 1956 r. pozwala lepiej zrozumieć charakter socjalistycznego konstytucjonalizmu oraz rolę prawa w systemach niedemokratycznych w warunkach kryzysu.

2 | Stan nadzwyczajny a reżim nadzwyczajny w praktyce funkcjonowania państw socjalistycznych

Podstawowe znaczenie dla rekonstrukcji reżimów nadzwyczajnych ma wyjaśnienie istoty i specyfiki stanu nadzwyczajnego w konstytucjonalizmie socjalistycznym. Uwzględnienie teorii i praktyki funkcjonowania państw „demokracji ludowej” prowadzi bowiem do wniosku, że stan nadzwyczajny nie był instytucją niezbędną do stosowania nadzwyczajnych środków o charakterze represyjnym, co wynikało z autorytarnego charakteru władzy państwowej. Z tego punktu widzenia problematyka stanu nadzwyczajnego w konstytucjach socjalistycznych ujawnia zasadniczą odmiennność od rozwiązań charakterystycznych dla państw demokratycznych. Odrębność ta nie sprowadza się wyłącznie do techniki regulacji konstytucyjnej, lecz ma swoje źródło w ideologicznych podstawach ustroju socjalistycznego, w których państwo pojmowane było jako narzędzie realizacji interesów określonej klasy społecznej. W konsekwencji konstytucja nie pełniła funkcji normatywnej bariery dla władzy publicznej w sytuacjach kryzysowych, lecz stanowiła instrument jej legitymizacji, także w warunkach nadzwyczajnych.

Ustrojowy wzorzec dla konstytucji państw socjalistycznych stanowiła Konstytucja ZSRR z 1936 r. Formalnemu zadeklarowaniu praw i wolności obywatelskich towarzyszyły przepisy ustanawiające kierowniczą rolę partii komunistycznej, co w praktyce oznaczało podporządkowanie całego aparatu państwowego decyzjom politycznym. Brakowało przy tym jakichkolwiek przepisów określających szczególny reżim konstytucyjny na wypadek kryzysu wewnętrznego, zagrożenia ustrojowego czy konfliktu społecznego. Nadzwyczajność była wpisana w samą konstrukcję państwa, a nie wyodrębniona jako czasowe odstępstwo od konstytucyjnej normalności.

Brak pełnego wyodrębnienia instytucji stanu nadzwyczajnego był również cechą konstytucji państw satelickich ZSRR. Uwaga ta odnosi się również do Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r. (w wersji pierwotnej). Mimo że znany jej był stan wojenny, jego konstrukcja normatywna tylko z pozoru odpowiadała podobnym instytucjom w państwach demokratycznych. Zamiast pełnego uregulowania stanów nadzwyczajnych występowały w Konstytucji PRL z 1952 r. urządzenia markujące brak poszanowania zasady legalizmu, a zwłaszcza praw i wolności jednostki w czasie szczególnych zagrożeń.

W konsekwencji konstytucje państw socjalistycznych tworzyły model, w którym środki typowe dla stanów nadzwyczajnych, takie jak ograniczenia wolności słowa, wolności zgromadzeń czy nietykalności osobistej, mogły być stosowane w ramach zwykłego funkcjonowania państwa, bez konieczności formalnego ogłaszania szczególnego reżimu konstytucyjnego. Nadzwyczajność nie była więc wyjątkiem od reguły, lecz immanentnym elementem systemu ustrojowego, uzasadnianym koniecznością ochrony ustroju socjalistycznego przed rzeczywistymi lub domniemanymi zagrożeniami.

Analiza przepisów konstytucyjnych państw socjalistycznych prowadzi do wniosku, że brak wyraźnej instytucjonalizacji stanu nadzwyczajnego nie oznaczał ograniczenia władzy publicznej, lecz przeciwnie – sprzyjał jej niekontrolowanemu rozszerzaniu. Konstytucja nie pełniła funkcji gwarancyjnej wobec jednostki, lecz legitymizowała permanentną gotowość do stosowania środków nadzwyczajnych. Z perspektywy współczesnej model ten stanowi istotny punkt odniesienia dla badań nad autorytarnymi odmianami sprawowania władzy oraz nad mechanizmami, w których nadzwyczajność przestaje być wyjątkiem, a staje się trwałą cechą porządku ustrojowego.

Powyższy wniosek skłania do postawienia tezy, iż w odniesieniu do praktyki funkcjonowania państw socjalistycznych zasadne jest posługiwanie się szerszą, bardziej pojemną koncepcją „reżimu nadzwyczajnego”, która nie ogranicza się wyłącznie do formalnie proklamowanych stanów nadzwyczajnych w sensie konstytucyjnym lub ustawowym. Koncepcja ta obejmuje bowiem także całość instrumentów prawnych, quasiprawnych oraz faktycznych środków działania wykorzystywanych przez władzę komunistyczną w sytuacjach postrzeganych jako szczególne zagrożenie dla ustroju, monopolu władzy partii lub tzw. zdobycy socjalizmu.

W ramach tak rozumianego reżimu nadzwyczajnego mieściły się m.in. rozbudowane kompetencje organów bezpieczeństwa państwa, możliwość stosowania środków przymusu administracyjnego i karnego

poza standardowymi gwarancjami proceduralnymi, czasowe lub trwałe zawieszanie praw i wolności jednostki, a także praktyka wydawania aktów normatywnych o charakterze wyjątkowym, często o niejasnej podstawie prawnej lub wręcz pozakonstytucyjnej. Istotną rolę odgrywały również decyzje polityczne podejmowane przez kierownicze gremia partyjne, które wywierały bezpośredni i wiążący wpływ na działania aparatu państwowego, mimo braku formalnego umocowania w systemie źródeł prawa.

Takie ujęcie koncepcji reżimu nadzwyczajnego pozwala lepiej uchwycić realne mechanizmy sprawowania władzy w państwach socjalistycznych, w których prawo pełniło często funkcję instrumentalną wobec celów politycznych. Jednocześnie umożliwia ono trafniejszą analizę relacji między konstytucyjną regulacją stanów nadzwyczajnych a praktyką rządzenia, ujawniając głęboką dysproporcję pomiędzy normatywnym deklaratywizmem a rzeczywistymi formami reagowania na kryzysy społeczne, polityczne czy gospodarcze. W tym sensie pojęcie reżimu nadzwyczajnego staje się użytecznym narzędziem badawczym do opisu oraz oceny autorytarnego i represyjnego charakteru władzy w systemach socjalistycznych.

3 | Odrzucenie instytucji stanu nadzwyczajnego w pierwotnej wersji konstytucji Węgierskiej Republiki Ludowej z 1949 r.

Konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej z 20 sierpnia 1949 r.^[1], wzorowana w sposób niemal bezpośredni na Konstytucji ZSRR z 1936 r.^[2], nie знаła w pierwotnej wersji (do czasu rewizji z 1972 r.) instytucji stanu

¹ <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/1949.%20%C3%A9vi%20XX.%20t%C3%B6rv%C3%A9ny.pdf> [dostęp: 27.12.2025]. Polskie tłumaczenie: *Konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej*, tłum. Bogumił Dąbrowski, red. i wstęp Andrzej Gwiżdż (Wrocław: Ossolineum, 1975).

² Jak stwierdził R.R. Ludwikowski, Konstytucja węgierska stanowiła „wierną imitację radzieckich konstytucji, z pewnymi zmianami wynikającymi z różnic historycznych i politycznych pomiędzy Węgrami a ZSRR”. Rett R. Ludwikowski, *Constitution-Making in the Region of Former Soviet Dominance* (Durham: Duke University Press, 1996), 31; por. H.F. Arthur Schoenfeld, “Soviet Imperialism in Hungary,” *Foreign Affairs* 26, nr 3 (1948): 554–566.

nadzwyczajnego³. Tym samym wpisywała się w generalną cechę właściwą konstytucjonalizmowi socjalistycznemu w jego wczesnej fazie, jakim był brak konstytucyjnych ram reagowania na sytuacje szczególnych zagrożeń o charakterze wewnętrznym. Zbliżone regulacje były rozproszone w przepisach dotyczących kompetencji najwyższych organów władzy państwowej oraz w klauzulach generalnych odnoszących się do ochrony ustroju socjalistycznego. Rozwiązanie takie prowadziło do normatywnego zatarcia granicy pomiędzy normalnym funkcjonowaniem państwa a stanem nadzwyczajnym, które cechuje współczesny konstytucjonalizm.

Już przepisy określające podstawy ustroju politycznego i społecznego wskazywały na ideologiczne przesłanki konstytucyjnego ujęcia nadzwyczajności. Konstytucja z 1949 r. proklamowała, że Węgry są „państwem ludu pracującego” i potwierdzała decydującą rolę sojuszu klasy robotniczej i chłopstwa (art. 2-3). Choć w pierwotnym tekście Konstytucji nie znalazł się jeszcze wyraźny przepis o kierowniczej roli partii komunistycznej (został on wprowadzony dopiero później), to cała konstrukcja ustrojowa opierała się na założeniu jednolitości władzy państwowej i podporządkowania jej

³ Konstytucja ZSRR z 1936 r. przewidywała jedynie instytucję stanu wojennego. W dużej mierze fakt ten tłumaczy, dlaczego w węgierskiej konstytucji znalazł się początkowo jedynie przepis o ogłoszeniu wojny i zawarciu pokoju jako norma kompetencyjna odnosząca się do Zgromadzenia Państwowego. Z tego też powodu w węgierskiej konstytucji nie znalazła się instytucja stanu wyjątkowego. Podobnie rzecz się miała z innymi państwami socjalistycznymi. Nie chciano posługiwać się instytucją prawną, która była dawniej używana do tłumienia ruchów rewolucyjnych (Tadeusz Smoliński, „Stan wojny, stan wojenny, stan wyjątkowy w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych,” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 44, nr 3 (1982): 110). W Polsce stan wyjątkowy jako oddzielna kategoria stanu nadzwyczajnego pojawił się dopiero w 1983 r. (zob. Krzysztof Prokop, „Instytucja stanu nadzwyczajnego w polskim prawie konstytucyjnym,” w *Niepodległość – suwerenność – podmiotowość. Polskie projekty polityczne 1918–2018*, red. Waldemar Paruch (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019), 228–231). Por. uwagę S. Gebethnera, który pisał o „błędnym i utopijnym poglądzie”, w myśl którego ustrój socjalistyczny miał być pozbawiony wszelkich sprzeczności i konfliktów społecznych (Stanisław Gebethner, „Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego,” *Państwo i Prawo* 37, nr 8 (1982): 17). Z kolei J. Maślanka przyznawał w odniesieniu do stanu wyjątkowego, że „nie wyobrażano sobie [...] w tym czasie, aby taka instytucja mogła być użyteczna w ramach socjalistycznego państwa” (Jan Maślanka, „Stan wojenny w Polsce na tle konstytucyjnej regulacji stanów wyjątkowych w innych państwach,” *Przegląd Obrony Terytorium Kraju* 10, nr 1 (1983): 6).

celom budowy socjalizmu. W takim ujęciu ochrona ustroju miała charakter nadrzędny wobec wszelkich innych wartości konstytucyjnych^[4].

Kluczową rolę w systemie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego odgrywało Zgromadzenie Państwowe oraz Prezydium Węgierskiej Republiki Ludowej^[5]. Do kompetencji jednoizbowego parlamentu należało decydowanie o najważniejszych sprawach państwa, w tym o wojnie i pokoju^[6]. Jednocześnie węgierski ustrojodawca przyznawał Prezydium kompetencje do wykonywania funkcji głowy państwa oraz podejmowania decyzji o charakterze nadzwyczajnym w okresach, gdy Zgromadzenie Państwowe nie obradowało^[7]. Przepisy konstytucyjne umożliwiały temu organowi wydawanie dekretów z mocą ustawy oraz podejmowanie decyzji dotyczących obrony państwa i bezpieczeństwa publicznego, bez jednoczesnego ustanowienia konstytucyjnych ograniczeń materialnych lub czasowych. Dekrety te podlegały co prawda zatwierdzeniu przez Zgromadzenie Państwowe na najbliższej sesji, jednak mechanizm ten miał charakter czysto formalny i nie stanowił realnej kontroli konstytucyjnej^[8].

Jedynymi przepisami określającymi funkcjonowanie państwa w warunkach szczególnych zagrożeń było upoważnienie Zgromadzenia Państwowego do ogłoszenia wojny i zawarcia pokoju (art. 10 ust. 3 lit. g Konstytucji). Wprowadzono również możliwość przedłużenia kadencji parlamentu na określony czas w przypadku wojny lub innych nadzwyczajnych okoliczności (art. 18 ust. 2 Konstytucji). Decyzja w tym zakresie należała do samej izby. Węgierski ustrojodawca nie wypowiedział się *expressis verbis*, czy przedłużenie mogło nastąpić tylko raz. Z charakteru przywołanych w tym

⁴ Zoltán Sente, *Constitutional Law in Hungary* (Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2022), 32–33; Mark Varszegi, *Ideologie, Geschichte und Verfassungsgebung: Legitimationsprobleme des ungarischen Grundgesetzes von 2012* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2023), 201–202.

⁵ Dalej: Prezydium.

⁶ Konstytucja węgierska, w przeciwieństwie do konstytucji większości innych państw socjalistycznych, nie wspominała o obronie kolektywnej w ramach Układu Warszawskiego. Smoliński, „Stan wojny,” 107.

⁷ Z tak określonego generalnego upoważnienia wynikało, że Prezydium władne było ogłosić stan wojny w czasie przerwy międzysesyjnej Zgromadzenia Państwowego.

⁸ Na temat współczesnych rozwiązań węgierskich w zakresie ustawodawstwa delegowanego zob. Andrzej Jackiewicz i Artur Olechno, „Acts of Laws with the Force of a Statute Issued by the Executive Branch of Government in the Countries of Central and Eastern Europe,” w *International Scientific Conference: The Quality of Legal Acts and its Importance in Contemporary Legal Space, October 4–5, 2012*, red. Jānis Rozenfelds i in. (Riga: University of Latvia, 2012), 259–261.

przepisie szczególnych zagrożeń, jak i szczególnej pozycji ustrojowej Zgromadzenia Państwowego jako najwyższego organu władzy państwowej sądzić należy, że decyzja o przedłużeniu kadencji mogła być podjęta więcej niż jeden raz, stosownie do wymogów sytuacji. Z kolei z art. 18 ust. 3 Konstytucji wynikało, że jeżeli wojna lub inne nadzwyczajne okoliczności zaistniały po rozwiązaniu Zgromadzenia Państwowego, parlament mógł być ponownie zwołany przez Prezydium. Zwołane w takich okolicznościach Zgromadzenie Państwowe podejmowało następnie decyzję o przedłużeniu swojej kadencji^[9].

Szczególnie istotne znaczenie dla rekonstrukcji koncepcji reżimu nadzwyczajnego mają przepisy dotyczące praw i wolności obywatelskich. Konstytucja węgierska z 1949 r. zawierała rozbudowany katalog praw socjalnych, politycznych i osobistych, jednak ich wykonywanie zostało wyraźnie podporządkowane interesom państwa socjalistycznego. Przepisy konstytucyjne przewidywały, że korzystanie z praw i wolności musi być zgodne z celami ustroju oraz interesami ludu pracującego, co w praktyce tworzyło trwałą podstawę do ich ograniczania także w sytuacjach, które nie były formalnie kwalifikowane jako nadzwyczajne. W konsekwencji Konstytucja z 1949 r. dopuszczała stosowanie środków charakterystycznych dla stanów nadzwyczajnych w ramach zwykłego funkcjonowania państwa. Brak wyraźnego konstytucyjnego rozróżnienia pomiędzy stanem normalnym a stanem nadzwyczajnym sprawiał, że sytuacja kryzysowa stawała się elementem immanentnym porządku ustrojowego, a nie wyjątkiem od niego.

Konstytucja z 1949 r. realizowała model, w którym ochrona ustroju socjalistycznego miała charakter nadrzędny wobec gwarancji prawnych jednostki. Stan nadzwyczajny nie został ujęty jako czasowo ograniczony reżim konstytucyjny, lecz jako funkcjonalna możliwość nieograniczonego rozszerzenia kompetencji organów władzy państwowej w imię interesów państwa i ideologii. Model ten wpisywał się w szerszą logikę konstytucjonalizmu

⁹ Na podstawie przytoczonych przepisów konstytucji doszło do aktu przedłużenia kadencji parlamentu węgierskiego po zdławieniu powstania w 1956 r. Kadencja izby upływała 17 maja 1957 r. Już po formalnym zakończeniu jej pełnomocnictw została przyjęta ustawa z 23 maja 1957 r. (*“Magyar Közlöny”* 1957, nr 57), na mocy której przełożono termin wyborów o dwa lata. Decyzję tę uzasadniono „kontrewolucją”, z powodu której nastąpiło „zahamowanie zdrowego rozwoju kraju” i która wyrządziła „poważne szkody”. Węgierski ustawodawca uznał, że „naprawienie szkód i zapewnienie dalszego rozwoju wymaga skupienia wszystkich sił, a przeprowadzenie wyborów utrudniłoby ich koncentrację”. Georg Brunner i Klaus Westen, *“Notstandsregelungen im kommunistischen Machtbereich,” Archiv des öffentlichen Rechts* 92, nr 2 (1967): 190.

socjalistycznego, w którym konstytucja nie ograniczała władzy w sytuacjach kryzysowych, lecz stanowiła narzędzie jej legitymizacji.

4 | Pozakonstytucyjny reżim nadzwyczajny w okresie powstania węgierskiego 1956 r.

Wydarzenia, które rozegrały się na Węgrzech jesienią 1956 r., stanowią jeden z najbardziej wyrazistych przykładów funkcjonowania państwa w warunkach szczególnego zagrożenia, którego usunięcie możliwe jest jedynie przy wykorzystaniu środków o charakterze ekstraordynaryjnym, pozbawionych jednak umocowania konstytucyjnego, gdyż – jak wspomniano wyżej – Konstytucja z 1949 r. nie przewidywała możliwości wprowadzenia jakiegokolwiek stanu nadzwyczajnego^[10].

W momencie wybuchu powstania w październiku 1956 r. doszło do gwałtownego i głębokiego załamania konstytucyjnego porządku państwa, które objęło zarówno sferę normatywną, jak i faktyczne mechanizmy sprawowania władzy. Normalne funkcjonowanie konstytucyjnych organów państwowych zostało w krótkim czasie sparaliżowane, przy czym sytuacja ta nie wynikała z formalnego uruchomienia przewidzianych w konstytucji mechanizmów nadzwyczajnych, lecz była skutkiem dynamicznego rozpadu dotychczasowych struktur władzy oraz utraty przez nie zdolności do skutecznego działania. Decyzje podejmowane przez organy państwowe miały w tym okresie charakter wybitnie doraźny, często nieskoordynowany i pozostający w oczywistej sprzeczności z obowiązującymi przepisami konstytucyjnymi oraz ustawowymi, co dodatkowo pogłębiało stan normatywnej dezorganizacji^[11].

Równoległe do dezorganizacji aparatu państwowego zaczęły wyłaniać się alternatywne ośrodki władzy o charakterze rewolucyjnym, w szczególności rady rewolucyjne, komitety robotnicze oraz lokalne organy

¹⁰ Na temat powstania węgierskiego 1956 r. zob. m.in. Victor Sebestyén, *Dwanaście dni: rewolucja węgierska 1956*, tłum. Maciej Antosiewicz (Warszawa: Wydawnictwo Magnum, 2006).

¹¹ Por. Thede Kahl, "Communist Terror in 1956 and the Rule of Law," *Hungarian Review* 4, nr 1 (2013): 49–62.

samoorganizacji społecznej, które przejęły faktyczną kontrolę nad znaczną częścią terytorium państwa, w tym nad zakładami pracy, środkami komunikacji i porządkiem publicznym. Organy te, choć pozbawione jakiegokolwiek umocowania konstytucyjnego, wykonywały realne funkcje władcze, konkurując z dotychczasowymi instytucjami państwowymi lub całkowicie je zastępując. Powstała w ten sposób sytuacja policentryzmu władzy państwowej, charakterystyczna dla rewolucyjnych kryzysów ustrojowych, w której obowiązujący porządek konstytucyjny został wyparty przez spontaniczne i niestabilne formy rządzenia. Stan ten nie mieścił się w żadnym znanym konstytucji reżimie prawnym i należy go kwalifikować jako klasyczny przykład kryzysu pozakonstytucyjnego, prowadzącego do faktycznego zawieszenia obowiązywania konstytucji jako realnego regulatora życia publicznego.

Działania podejmowane w dalszej kolejności przez organy władzy państwowej, a następnie przez władze zainstalowane przy bezpośrednim wsparciu Związku Radzieckiego, polegały na stosowaniu środków typowych dla reżimu nadzwyczajnego, takich jak użycie sił zbrojnych do przywracania porządku wewnętrznego, czasowe lub trwałe zawieszenie funkcjonowania niektórych organów administracji publicznej, daleko idące ograniczenia wolności osobistej, wolności słowa i swobody zgromadzeń, a także szeroko zakrojone represje karne wobec uczestników i domniemyanych sympatyków powstania. Środki te nie zostały jednak wprowadzone w drodze formalnej, konstytucyjnej decyzji o ogłoszeniu stanu nadzwyczajnego ani nie podlegały jakiegokolwiek kontroli instytucjonalnej. Ich podstawą były wyłącznie decyzje polityczne podejmowane w warunkach faktycznej koncentracji władzy, poza konstytucyjnie określonymi procedurami i bez zachowania minimalnych standardów legalizmu.

Pozakonstytucyjny reżim nadzwyczajny okresu powstania węgierskiego charakteryzował się całkowitym brakiem formalnych gwarancji ochrony praw jednostki oraz podporządkowaniem wszelkich działań władzy jednemu nadrzędnemu celowi, jakim było stłumienie wystąpień społecznych i przywrócenie pełnej kontroli politycznej nad państwem. Nadzwyczajność ta miała charakter wyłącznie faktyczny i represyjny, a jej zakres, intensywność oraz czas trwania nie były w żaden sposób normatywnie określone. Granice ingerencji w prawa i wolności jednostki wyznaczane były każdorazowo przez bieżące potrzeby aparatu władzy oraz decyzje podejmowane przez ośrodki decyzyjne funkcjonujące poza porządkiem konstytucyjnym.

Szczególnie drastyczną postacią pozakonstytucyjnej nadzwyczajności stanowiła zbrojna interwencja wojsk radzieckich w listopadzie 1956 r.,

która nie posiadała żadnego umocowania w Konstytucji węgierskiej ani w procedurach przewidzianych dla podejmowania decyzji o użyciu sił zbrojnych^[12]. Interwencja ta oznaczała faktyczne przejęcie kontroli nad państwem przez czynnik zewnętrzny i stanowiła nie tylko rażące naruszenie zasady suwerenności państwa, lecz także ostateczne zerwanie z zasadą legalizmu konstytucyjnego. W jej następstwie państwo węgierskie funkcjonowało w warunkach skrajnej nadzwyczajności, w których konstytucja przestała pełnić rolę normatywnego punktu odniesienia, stając się jedynie formalnym dokumentem pozbawionym realnego znaczenia dla praktyki sprawowania władzy.

Analiza pozakonstytucyjnego reżimu nadzwyczajnego w okresie powstania węgierskiego 1956 r. pozwala lepiej zrozumieć mechanizmy funkcjonowania autorytarnego konstytucjonalizmu, w którym konstytucja nie ogranicza władzy w sytuacjach kryzysowych, lecz może zostać całkowicie pominięta w imię ochrony ustroju. Przypadek węgierski ukazuje w sposób szczególnie wyrazisty, że nadzwyczajność pozbawiona normatywnych ram prowadzi do erozji legalizmu konstytucyjnego i trwałego osłabienia funkcji gwarancyjnej konstytucji.

5 | Konstytucjonalizacja stanu nadzwyczajnego w 1972 r.

Doświadczenia 1956 r. miały istotny wpływ na późniejszą ewolucję węgierskiego konstytucjonalizmu. Ujawniły one, że brak konstytucyjnych regulacji działań władzy państwowej w sytuacjach szczególnych zagrożeń nie eliminuje nadzwyczajnych środków, lecz sprzyja ich niekontrolowanemu i arbitralnemu stosowaniu. W tym sensie pozakonstytucyjny reżim nadzwyczajny z 1956 r. stał się jednym z kluczowych argumentów na rzecz

¹² Sebastian Kubas, *Proces demokratyzacji i jego determinanty. Analiza na przykładzie Republiki Czeskiej i Węgier (1990–2016)* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018), 294–295; Gregory Tardi, “The Democratization of the Hungarian Constitution,” *Michigan State University-DCL Journal of International Law* 9, nr 3 (2000): 375; por. Louise Doswald-Beck, “The Legal Validity of Military Intervention by Invitation of the Government,” *British Yearbook of International Law* 56, nr 1 (1985): 189–252.

późniejszej konstytucjonalizacji stanu nadzwyczajnego dokonanej na mocy rewizji konstytucji z 1972 r.^[13]

Wprowadzenie do Konstytucji Węgierskiej Republiki Ludowej przepisów regulujących instytucję stanu nadzwyczajnego było rezultatem nakładania się czynników politycznych, doktrynalnych i systemowych, charakterystycznych dla dojrzałej fazy konstytucjonalizmu socjalistycznego po 1956 r. Zmiana ta nie była reakcją na jednorazowy kryzys, lecz elementem długofalowej przebudowy modelu rządzenia i konstytucyjnej legitymizacji władzy. Rzecz jasna, zasadnicze znaczenie miało doświadczenie rewolucji z 1956 r., która ujawniła słabość dotychczasowego, całkowicie nieformalnego modelu reżimu nadzwyczajnego. W okresie kryzysu władza realnie posługiwała się środkami typowymi dla stanu nadzwyczajnego, lecz czyniła to wyłącznie na podstawie domniemanych kompetencji organów państwowych oraz decyzji partyjnych, bez jakiegokolwiek ramy konstytucyjnej. Z perspektywy kierownictwa politycznego był to model nieefektywny i ryzykowny, ponieważ pozbawiony formalnej legitymizacji konstytucyjnej, zarówno wewnętrznej, jak i międzynarodowej. Zmiana przeprowadzona w 1972 r. miała zatem na celu zapewnienie konstytucyjnego zabezpieczenia na wypadek przyszłych kryzysów ustrojowych, które mogłyby mieć charakter podobny do wydarzeń z okresu powstania.

Rewizja Konstytucji węgierskiej z 1972 r. wpisywała się w szerszą ewolucję konstytucjonalizmu socjalistycznego, polegającą na przejściu od brutalnej arbitralności okresu stalinowskiego do bardziej sformalizowanego, normatywnie uporządkowanego modelu sprawowania władzy. W latach 60. i 70. XX wieku w państwach bloku wschodniego pojawiła się wyraźna tendencja do konstytucjonalizacji mechanizmów, które wcześniej funkcjonowały wyłącznie jako fakty polityczne. Dotyczyło to nie tylko stanu nadzwyczajnego, lecz także pozycji partii, zasad planowania gospodarczego czy systemu organów władzy. W tym sensie przepisy o stanie nadzwyczajnym wprowadzone w 1972 r. stanowiły element normalizacji reżimu nadzwyczajnego poprzez jego formalne ujęcie konstytucyjne.

Istotną rolę w procesie uzupełnienia Konstytucji węgierskiej o instytucję stanu nadzwyczajnego odegrał kontekst międzynarodowy, zwłaszcza

¹³ 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről (Ustawa I z 1972 r. o zmianie Ustawy XX z 1949 r. i o jednolitym tekście Konstytucji Węgierskiej Republiki Ludowej); [https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Hungarian_People%E2%80%99s_Republic_\(1972\)](https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_the_Hungarian_People%E2%80%99s_Republic_(1972)) [dostęp: 27.12.2025].

wydarzenia Praskiej Wiosny w 1968 r. i interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji. Kryzys ten (obok własnych doświadczeń z 1956 r.) unaoczniał władzom węgierskim, że zagrożenia ustroju socjalistycznego mogą mieć charakter nie tylko wewnętrzny, lecz także systemowy i transgraniczny. Z tego punktu widzenia konstytucjonalizacja stanu nadzwyczajnego miała umożliwić szybką koncentrację władzy i uruchomienie środków nadzwyczajnych w sytuacjach uznanych za zagrożenie dla zdobyczy socjalizmu bez konieczności sięgania po rozwiązania pozakonstytucyjne.

Dodać należy, iż rewizja Konstytucji węgierskiej z 1972 r. była ściśle związana z modelem rządów Jánoša Kádára, który opierał się na względnej stabilizacji społecznej i ograniczonej liberalizacji życia gospodarczego i społecznego, przy jednoczesnym zachowaniu pełnej kontroli politycznej. W tym kontekście konstytucyjne uregulowanie stanu nadzwyczajnego pełniło funkcję mechanizmu ostatniej instancji, mającego zabezpieczać system na wypadek, gdyby instrumenty zwykłego rządzenia okazały się niewystarczające. Był to element strategii polegającej na połączeniu pragmatyzmu politycznego z gwarancją możliwości użycia środków nadzwyczajnych.

Wprowadzenie przepisów o stanie nadzwyczajnym nie oznaczało zamiaru ograniczenia władzy w sytuacjach kryzysowych. Przeciwnie, ich funkcją było wzmocnienie konstytucyjnej legitymizacji działań nadzwyczajnych, które wcześniej podejmowane były na podstawie ogólnych i nieprecyzyjnych kompetencji. W porównaniu z poprzednim stanem prawnym zmieniła się zatem forma regulacji. Reżim nadzwyczajny został nazwany, konstytucyjnie uregulowany i przybrany w szatę normatywną znaną innym państwom, lecz nie zmieniła się jego istota. Nadal była ona podporządkowana nadrzędnemu celowi ochrony ustroju socjalistycznego, a nie ochronie konstytucyjnych praw jednostki.

Z punktu widzenia konstrukcyjnych elementów stanu nadzwyczajnego najważniejszą zmianą, jaką przyniosła rewizja Konstytucji z 1972 r., było wyposażenie Prezydium w kompetencję stwierdzenia, ogłoszenia i ustania poważnego zagrożenia bezpieczeństwa państwa (art. 31 ust. 2 Konstytucji). Chociaż w rzeczonym przepisie nie użyto sformułowania „stan nadzwyczajny” (ani pojęcia zbliżonego), jego treść wyraźnie wskazuje na konstytucjonalizację tej instytucji ustrojowej. Była to wyraźna zmiana w filozofii węgierskiego ustrojodawcy, który do tej pory unikał określenia

sposobu funkcjonowania państwa w sytuacji szczególnego zagrożenia, przynajmniej natury wewnętrznej^[14].

Na wypadek wojny lub poważnego zagrożenia bezpieczeństwa państwa Konstytucja węgierska po rewizji z 1972 r. przewidywała możliwość powołania do życia szczególnego organu konstytucyjnego, jakim była Rada Obrony Kraju (art. 31 ust. 1). Konstytucja nie ustalała ani składu tego organu, ani zakresu uprawnień nadzwyczajnych, jaki mu został przypisany. Biorąc pod uwagę fakt, że Prezydium, czyli organ powołujący do życia Radę Obrony Kraju, stanowiło emanację Zgromadzenia Państwowego, uznać należy, że do jego kompetencji należało powołanie pełnego składu osobowego Rady Obrony Kraju, jak również określenie jej kompetencji. Przy czym z racji na nadzwyczajny charakter zagrożeń Rada Obrony Kraju mogła być wyposażona we wszelki zakres uprawnień koniecznych do odsunięcia powstałego zagrożenia^[15].

Rozwiązania przyjęte na mocy komentowanej rewizji konstytucji stanowiły próbę normatywnego oswojenia doświadczeń kryzysowych z 1956 r. poprzez formalne włączenie mechanizmów nadzwyczajnych do systemu konstytucyjnego. Kompetencje do wprowadzenia i realizacji stanu nadzwyczajnego zostały przyznane Prezydium. Organy konstytucyjne uzyskały upoważnienie do podejmowania decyzji o charakterze wyjątkowym, obejmujących stosowanie nadzwyczajnych środków w sferze obronności, bezpieczeństwa publicznego oraz ochrony porządku państwowego, w tym również do czasowego modyfikowania zasad funkcjonowania organów administracji oraz aparatu bezpieczeństwa. Istotnym elementem tej regulacji było także określenie kompetencji do wydawania aktów normatywnych o mocy ustawy, co prowadziło do czasowego przesunięcia ciężaru władzy normotwórczej z parlamentu na organy działające w trybie nadzwyczajnym.

¹⁴ Tadeusz Kopyś i Paweł Skorut, "Stany nadzwyczajne w węgierskim systemie prawno-konstytucyjnym w XX i XXI wieku. Analiza zagadnienia na wybranych przykładach," w *Stany nadzwyczajne jako trwały element bezpieczeństwa państwa. Od historycznych rozważań do współczesnych rozwiązań*, red. Sabina Sanetra-Półgrabi i Paweł Skoruta (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2019), 287.

¹⁵ Rada Obrony Kraju została również przewidziana w obecnie obowiązującej konstytucji Węgier z 2011 r. Ustrojodawca określił jednak skład Rady i wypowiedział się w przedmiocie jej uprawnień. Zob. Witold Brodziński, "Ustawa zasadnicza Węgier z 25 kwietnia 2011 roku. Odrodzenie narodu i państwa?," w *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. Stanisław Bożyk (Białystok: Temida 2, 2013), 480.

Jednocześnie konstytucyjna regulacja stanu nadzwyczajnego miała charakter wysoce ramowy i niedookreślony. Ustrojodawca nie zdefiniował precyzyjnie przesłanek jego wprowadzenia, posługując się ogólnymi i szerokimi kategoriami zagrożeń, które pozostawiały organom władzy znaczną swobodę interpretacyjną. Brakowało również jednoznacznego rozróżnienia pomiędzy poszczególnymi typami zagrożeń (zewnętrznyimi i wewnętrznymi), co sprzyjało traktowaniu stanu nadzwyczajnego jako uniwersalnego instrumentu reagowania na kryzysy o różnym charakterze^[16]. Szczególnie istotnym mankamentem tej regulacji był fakt, iż konstytucja nie określała charakteru nadzwyczajnych środków, jakie mogły być stosowane w okresie obowiązywania stanu nadzwyczajnego. Nie wprowadzono katalogu praw i wolności, które podlegałyby ochronie nawet w warunkach nadzwyczajnych, ani nie ustanowiono zasady proporcjonalności czy czasowości ingerencji w sferę praw jednostki. Konstytucja nie przewidywała także żadnych szczególnych mechanizmów kontroli nad działaniami organów władzy w okresie stanu nadzwyczajnego, co oznaczało praktyczne wyłączenie standardowych instrumentów odpowiedzialności konstytucyjnej i politycznej.

Istotne jest, że regulacje wprowadzone w 1972 r. nie zmieniły zasadniczo aksjologii konstytucyjnej. Nadal utrzymano klauzule podporządkowujące wykonywanie praw i wolności interesom państwa socjalistycznego, co oznaczało, że również w stanie nadzwyczajnym ograniczenia praw jednostki nie podlegały konstytucyjnej kontroli ani testowi proporcjonalności. Nowe przepisy miały zatem charakter przede wszystkim porządkujący i formalizujący, a nie gwarancyjny.

Na tle poprzednio obowiązującego stanu prawnego nowelizacja z 1972 r. oznaczała przejście od modelu całkowicie rozproszonej regulacji reżimu nadzwyczajnego do modelu częściowo skodyfikowanego. W pierwotnej wersji Konstytucji z 1949 r. nadzwyczajne środki władcze były stosowane wyłącznie na podstawie ogólnych kompetencji Zgromadzenia Państwowego i Prezydium. Po 1972 r. stan nadzwyczajny został już wyraźnie nazwany i wpisany w strukturę konstytucji, jednak bez zmiany jego funkcji ustrojowej. Nadal nie był on traktowany jako czasowe odstępstwo

¹⁶ Pod tym względem regulacja stanu nadzwyczajnego w Konstytucji węgierskiej po rewizji z 1972 r. przypominała ujęcie, jakie w 1919 r. zastosował niemiecki ustrojodawca w Konstytucji Republiki Weimarskiej. Zob. Katarzyna Dunaj, *Weimarski model prezydentury* (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2010), 106–109.

od konstytucyjnej normalności, lecz jako prawnie usankcjonowany instrument ochrony ustroju socjalistycznego.

Przepisy o stanie nadzwyczajnym wprowadzone do Konstytucji Węgier w 1972 r. stanowiły element konstytucjonalizmu socjalistycznego, na mocy których ustrojodawca nie tyle ograniczył władzę w sytuacjach szczególnych zagrożeń, ile zapewniał jej normatywne i ideologiczne umocowanie. W porównaniu z pierwotnym tekstem konstytucji zmieniła się zatem forma regulacji reżimu nadzwyczajnego, nie zaś jego istota. Taki stan rzeczy utrzymał się aż do 1989 r., kiedy to u progu transformacji ustrojowej dokonano zasadniczej rewizji konstytucji, również w zakresie właściwego uregulowania stanów nadzwyczajnych^[17].

6 | Podsumowanie

Przeprowadzona analiza potwierdza słuszność tezy o instrumentalnym charakterze reżimów nadzwyczajnych w państwach socjalistycznych. Rekonstrukcja podstaw prawnych oraz praktyki działania organów władzy wskazuje, że środki nadzwyczajne nie funkcjonowały jako wyjątkowe, ściśle reglamentowane instytucje prawa konstytucyjnego, lecz jako elastyczne narzędzie służące ochronie monopolu politycznego partii komunistycznej oraz utrzymaniu obowiązującego modelu ustrojowego.

Doświadczenia węgierskie ukazują wyraźny rozdźwięk między konstytucyjnymi deklaracjami a rzeczywistym funkcjonowaniem państwa w warunkach kryzysu. Podobnie jak w innych państwach socjalistycznych, w tym w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na gruncie Konstytucji z 1952 r., brak precyzyjnych regulacji dotyczących reżimów nadzwyczajnych sprzyjał arbitralności działań władzy i pozwalał na daleko idące ograniczanie praw i wolności jednostki bez skutecznych mechanizmów kontroli. Konstytucyjna zasada zwierzchniej władzy ludu pracującego miast i wsi oraz gwarancje praw obywatelskich okazywały się w praktyce

¹⁷ Kopyś i Skorut, "Stany nadzwyczajne," 287-292; Witold Brodziński, *System konstytucyjny Węgier* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2003), 71-73; Nóra Chronowski, Tímea Drinóczi i József Petrétai, "The Governmental System of Hungary," w *Governmental Systems of Central and Eastern European States*, red. Nóra Chronowski, Tímea Drinóczi i Tamara Takács (Warszawa: Wolters Kluwer, 2011), 323-324.

podporządkowane nadrzędnemu celowi, jakim była ochrona socjalistycznego porządku politycznego.

Powstanie węgierskie unaocznilo, że w sytuacji realnego zagrożenia systemu prawo przestawało pełnić funkcję normatywnego ograniczenia władzy, a stawało się elementem legitymizującym działania o charakterze faktycznym, w tym użycie siły i interwencję zewnętrzną. Reżimy nadzwyczajne nie miały więc charakteru tymczasowego odstępstwa od normalnego porządku konstytucyjnego, lecz stanowiły integralną część mechanizmu rządzenia w państwie socjalistycznym. W konsekwencji należy uznać, że analiza przypadku węgierskiego potwierdza tezę o strukturalnej słabości socjalistycznego konstytucjonalizmu w zakresie ochrony praw jednostki oraz kontroli działań nadzwyczajnych. Reżimy nadzwyczajne, zamiast zabezpieczać państwo i społeczeństwo w granicach prawa, utrwały podporządkowanie norm konstytucyjnych decyzjom politycznym, co miało długofalowe znaczenie dla funkcjonowania systemów socjalistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Bibliografia

- Brodziński, Witold. "Ustawa Zasadnicza Węgier z 25 kwietnia 2011 roku. Odrodzenie narodu i państwa?" W *Aktualne problemy reform konstytucyjnych*, red. Stanisław Bożyk, 459–483. Białystok: Temida 2, 2013.
- Brodziński, Witold. *System konstytucyjny Węgier*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2003.
- Brunner, Georg i Klaus Westen. "Notstandsregelungen im kommunistischen Machtbereich." *Archiv des öffentlichen Rechts* 92, nr 2 (1967): 180–211.
- Chronowski, Nóra, Tímea Drinóczi i József Petrétei. "The Governmental System of Hungary." W *Governmental Systems of Central and Eastern European States*, red. Nóra Chronowski, Tímea Drinóczi i Tamara Takács, 299–366. Warszawa: Wolters Kluwer, 2011.
- Doswald-Beck, Louise. "The Legal Validity of Military Intervention by Invitation of the Government." *British Yearbook of International Law* 56, nr 1 (1985): 189–252. Oxford Academic.
- Dunaj, Katarzyna. *Weimarski model prezydentury*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2010.

- Gebethner, Stanisław. "Stany szczególnego zagrożenia jako instytucja prawa konstytucyjnego." *Państwo i Prawo* 37, nr 8 (1982): 5–19.
- Jackiewicz, Andrzej i Artur Olechno. "Acts of Laws with the Force of a Statute Issued by the Executive Branch of Government in the Countries of Central and Eastern Europe." W *International Scientific Conference: The Quality of Legal Acts and Its Importance in Contemporary Legal Space, October 4–5, 2012*, red. Jānis Rozenfelds i in., 250–263. Riga: University of Latvia, 2012.
- Kahl, Thede. "Communist Terror in 1956 and the Rule of Law." *Hungarian Review* 4, nr 1 (2013): 49–62. http://www.hungarianreview.hu/article/communist_terror_in_1956_and_the_rule_of_law_.
- Konstytucja Węgierskiej Republiki Ludowej*. Tłumaczenie Bogumił Dąbrowski, red. i wstęp Andrzej Gwiżdż. Wrocław: Ossolineum, 1975.
- Kopyś, Tadeusz i Paweł Skorut. "Stany nadzwyczajne w węgierskim systemie prawno-konstytucyjnym w XX i XXI wieku. Analiza zagadnienia na wybranych przykładach." W *Stany nadzwyczajne jako trwałe element bezpieczeństwa państwa. Od historycznych rozważań do współczesnych rozwiązań*, red. Sabina Sanetra-Półgrabi i Paweł Skoruta, 281–304. Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2019.
- Kubas, Sebastian. *Proces demokratyzacji i jego determinanty. Analiza na przykładzie Republiki Czeskiej i Węgier (1990–2016)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.
- Ludwikowski, Rett R. *Constitution-Making in the Region of Former Soviet Dominance*. Durham: Duke University Press, 1996.
- Maślanka, Jan. "Stan wojenny w Polsce na tle konstytucyjnej regulacji stanów wyjątkowych w innych państwach." *Przegląd Obrony Terytorium Kraju* 10, nr 1 (1983): 5–11.
- Prokop, Krzysztof. "Instytucja stanu nadzwyczajnego w polskim prawie konstytucyjnym." W *Niepodległość – suwerenność – podmiotowość. Polskie projekty polityczne 1918–2018*, red. Waldemar Paruch, 199–258. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2019.
- Schoenfeld, H.F. Arthur. "Soviet Imperialism in Hungary." *Foreign Affairs* 26, nr 3 (1948): 554–566. HeinOnline.
- Sebestyen, Victor. *Dwanaście dni: rewolucja węgierska 1956*. Tłumaczenie Maciej Antosiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Magnum, 2006.
- Smoliński, Tadeusz. "Stan wojny, stan wojenny, stan wyjątkowy w konstytucjach europejskich państw socjalistycznych." *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 44, nr 3 (1982): 105–121. <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/88b122e3-1861-4deo-aef9-dbf7704a2bb7/content>.
- Szente, Zoltán. *Constitutional Law in Hungary*. Alphen aan den Rijn: Wolters Kluwer, 2022.

Tardi, Gregory. "The Democratization of the Hungarian Constitution." *Michigan State University-DCL Journal of International Law* 9, nr 3 (2000): 369–412. Hein-Online.

Varszegi, Mark. *Ideologie, Geschichte und Verfassunggebung: Legitimationsprobleme des ungarischen Grundgesetzes von 2012*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2023.

